

ОЛГА МИШЕСКА-ТОМИЋ

О ГРАМАТИЧКИМ ЈЕДИНИЦАМА, ФУНКЦИЈАМА,
КАТЕГОРИЈАМА И КЛАСАМА*Граматичке јединице*

У граматичке јединице убрајамо *морфему, реч, синтагму, клаузу, реченицу, параграф*. Сваки језички опис не оперише свим овим јединицама, али две јединице, реченица и реч, укључене су у све описе.

У традиционалним граматикама реченица се дефинише као низ речи које се комбинују у структуре са одређеним значењем, док се реч описује као најмањи састојак реченице који има значење. Ове дефиниције су циркуларне и никаквим преиспитивањем факата не могу а да то не буду. Проблем циркуларности можемо решити, како смо већ другде писали (Томић, 1978), само ако речи дефинишемо као основне јединице анализе, на основу којих се одређују све друге јединице.

Зашто управо речи? Зато што сви говорници датог језика имају интуитивни осећај за аутономију речи у свом језику, много више него за било коју другу граматичку јединицу. Осим тога, реч има специјалну интерну стабилност; њени елементи се не могу преуређивати и раздајати.

Ови аргументи, међутим, не треба да нас наведу на закључак да су све речи лако препознатљиве. Као и свака друга аналитичка целина, и реч има нуклеарне представнике, који имају све особине своје врсте, и периферне представнике — сумњиве случајеве. Речцу *не*, на пример, можемо сматрати за реч у изразу *не желим, не волим*, али какав је њен статус у *нећу* и *неко*? Други проблем: Ако свака реч има своје аутономно значење, шта је са „једноречним” јединицама (нпр., *лепши*) које имају исти степен компликованости семантике као неке „вишечерне” јединице (нпр., *врло леп*). Трећи проблем: Ако свака реч има свој

акценат, како треба квалификовати предлошке конструкције са једним акцентом (нпр., *са собом*)? Четврти проблем: Да ли реч треба третирати као апстрактну, општу јединицу или као појединачну манифестацију, тј. да ли су *глава* и *главе* две речи или две манифестације једне исте речи? За овај последњи проблем лингвисти су нашли решење у појму *лексема*. Док се термин „реч“ задржава за сваку појединачну манифестацију, „лексемом“ се упућује на апстрактну реч. Тако би *глава* и *главе* биле две речи, а једна лексема. Речници, у суштини, представљају спискове лексема који дају примере појединачних манифестација тих лексема у речима. Али, на жалост, они се много више баве разликама у категорији (*глава/главе*) него разликама у класи (*глава/главни*). (О дефиницији категорије и класе види ниже).

Навели смо више проблема него закључака. Али, дефиниција да је реч основна граматичка јединица са аутономним значењем стоји. На основу ње синтагму можемо окарактерисати као групу речи које учествују у односу модификације, а клаузу и реченицу као (самосталну, односно подребену) комбинацију речи које учествују у односу предикације (о дефиницији модификације и предикације види ниже). Морфема, пак, представља најмањи састојак речи који има значење. Кад би сви језици били аглутинативни, морфема би могла бити и основна синтактичка јединица; са друге стране, кад би сви језици били синтетички, морфема би постојала само појмовно. У српскохрватском имамо и формално издиференциране морфеме (*пот-пис(а)-ти*, *про-чит(а)-ти*, *нај-једн(о)-став-ни-ји*) и појмовне репрезентације (*бољи* = *леп* + компаратив, *нама* = *ја* + датив + плурал).

Граматичке функције

Пре него што се употребе, речи представљају опште лексичке јединице; кад постану део изказа, оне добијају специфичне *граматичке функције*, које, опште узевши, одражавају две врсте односа: *модификацију* и *предикацију*. Модификација је однос у коме једна јединица, *модификатор*, приписује особине другој, *глави*; нпр., *добар дан*, *ходај пажљиво*. Предикација, пак, јесте однос између речи које означавају радње или стања, *предикатора*, и речи које представљају предмете¹ који учествују у овим радњама или стањима, *актантима*.

Најосновнији и општеприсутни актант је *субјект*. Он се често дефинише као реч која упућује на личност или предмет о коме се говори, док је предикат реч која даје информације о активностима или стању субјекта. Али, на пример, у реченици:

¹ „Предмет“ овде означава не само ствари већ и жива бића, и појаве, и појмове. Он се често може састојати од више речи. У ствари, све горе наведене граматичке јединице могу да учествују у односу предикације и модификације. Ми ћемо, међутим, нашу анализу засновати на примеру речи.

(1) *Књигу је неко однео.*

говори се о књизи, а ипак не *књига* него *неко* је субјект. Реч која упућује на предмет о коме се говори, у ствари, представља *тему* реченице и супротстављена је речи која о њој нешто каже — *реми*. У комуникативно необележеним простим декларативним реченицама као што је:

(2) *Маца пије млеко.*

тема је идентична са субјектом, али многи примери као (1) показују да то није увек случај.

Према једној другој дефиницији, субјект представља вршиоца радње изражене предикатом. Али, у реченици:

(3) *Овај артикал се добро продаје.*

субјект је *овај артикал*, али вршиоци радње су продавци који нису поменути. У основи поистовећивања субјекта са вршиоцем радње лежи чињеница да су субјекти многих прелазних глагола жива бића која иницирају неку радњу. Међутим, у многим језицима, *субјект* — актант који преузима радњу — има исти наставак као и субјект непрелазног глагола, па се субјекту непрелазног глагола и предмету прелазног глагола приписује примарна (униформна) функција у предикацији, док се субјект прелазног глагола сматра секундарним. Овај феномен, који иде под називом *ергативност* (о ергативности види Lyons, 1968), срећемо и у српскохрватском језику. На пример, у реченици:

(4) *Једе ми се торта.*

ми је предмет, али, у суштини, он је главни, основни актант предикације.

Док је актор/акција логичка дистинкција, тема/рема је психолошка, а субјект/предикат — граматичка, тј. формална. Ова последња дистинкција је универзално јесна само у реченицама чији се нуклеус састоји од једног актанта и једног непрелазног предиката. У таквим реченицама дефиниција субјекта зависи од истих критеријума од којих зависи и дефиниција именица у општој синтактичкој теорији. У реченицама са већим бројем актаната, а посебно у пасивним реченицама, традиционални критеријуми су у конфликту.

Реченични актанتي могу бити *нуклеарни* и *екстерни*². Нуклеарни актанти су *субјект* — основни актант, *директни предмет* — актант на који прелази дејство предиката, и *индиректни предмет* — актант на који се то дејство одражава. Екстерни актанти су актанти за време, место, начин, инструмент итд. У зависности од максималног броја нуклеарних актаната, које може да при-

² Tesnière разликује *actant* од *circumferant* (Tesnière, 1959).

ми, предикат је једновалентан, двовалентан или тровалентан (види Fillmore, 1968, 1970, 1971; Апресјан, 1974; Милошевић, 1977, 1978; Данеш, 1972). На пример, у:

- (5) а. Девојчица *излази*.
- б. Девојчица *пије* млеко.
- в. Девојчица *пише* мајци писмо.

Излази је једновалентан, *пије* — двовалентан, а *пише* тровалентан предикат. Традиционална граматика назива једновалентне глаголе *непрелазним*, а двовалентне и тровалентне *прелазним*.

Прелазни и непрелазни глаголи, углавном, представљају одређене класе. Брисањем агенса, међутим, могућ је прелазак из једне у другу класу. Упореди:

- (6) а. Мама *кува* ручак.
- б. Ручак *се кува*.

Примера има безброј. Многи српскохрватски безлични глаголи имају свој прелазни парњак.

Граматичке категорије

Кад речи ступе у међусобне односе и преузму одређене граматичке функције, оне се граматикализују, тј. почну представљати поједине *граматичке категорије*.

У српскохрватском оперише десет граматичких категорија: *лице, број, род, падеж, време, модалност, вид, стање, статус и поређење*. Традиционалне граматике су овим категоријама приписивале екстралингвистичка значења, повезујући их са класама речи у којима су оне најчешће оперисале. Тако је род дефинисан као номинална категорија која одражава разлике између мушких, женских и полнонеутралних бића. Број је описиван као категорија која је својствена именицама и глаголима и која омогућава да се истакну разлике између јединице и мултипликоване јединице. На време се упућивало као на категорију која омогућава разликовање између тврђења и претпоставке. Али, род ни у ком случају не треба да се идентификује са полом, број треба да се разликује од бројења, а глаголско време — од хронолошке сукцесије. Експоненти граматичких категорија су морфосинтактичке ознаке које намећу селективна ограничења речима које ступају у међусобни однос. Поред тога што представљају одређене категорије, ови експоненти одражавају и контрасте или супротности које су им својствене. Један од чланова је неутралан или *необележен* у погледу дате супротности, док су други позитивни или негативни, тј. *обележени*. На пример, „једнина” је необележена, а „множина” обележена, „садашње време” је необележено, а „прошло” обележено.

Свака класа речи има специфичну скупину експонената специфичних граматичких категорија. У српскохрватском, именице, личне заменице и придеви имају експоненте рода, броја и падежа, а придеви, поред тога, имају и експоненте поређења. Српскохрватски глаголи оперишу у осам граматичких категорија: лице, број, род, време, модалност, вид, статус и стање, док код српскохрватских прилога видимо само категорију упоређења. Број и избор категорија може бити и критеријум за одређивање *класа речи*; оне се могу дефинисати као групе речи које су формиране на основу присуства или одсуства одређених граматичких категорија.

Грамматичка обележја

Експоненти граматичких категорија могу бити (а) *афикси* и морфонолошка прилагођавања која их придружују и (б) *функционалне речи*.

Афикси могу бити суфикси и префикси. У српскохрватском, суфикси су искључиви експоненти категорија рода, броја, падежа (лепа; слани; столу), комплементарни експоненти категорије лица (желим; поред ја) и придружни експоненти категорије поређења, времена и стања: *највећи*; хтео (сам); вољен (сам). Префикси се јављају у категоријама *вида* и поређења (*пожелим*; *највећи*). Традиционална граматика их не третира као граматичке елементе, већ као елементе који служе за образовање речи, али чињеница да ови елементи представљају граматичке категорије јак је индикатор за промену традиције. Функционалне речи су релативно кратки фонемски низови који, по правилу, стоје сами, али немају лексичку садржину. За разлику од лексичких речи, које су продуктивне и образују отворене скупове, функционалне речи припадају затвореним избројивим скуповима. Они су искључиви сигнали категорија модалности и статуса (*бих*; *да ли хоћеш?*; *не желим*). Осим тога, функционалне речи су комплементарни сигнали категорије лица (*ја*, поред глаголског суфикса) и придружни сигнали категорија времена и стања (*сам*, поред суфикса глагола).

Придружни експоненти, у суштини, представљају чланове комбинација афикса и функционалних речи у служби једне категорије. Треба да укажемо на чињеницу да српскохрватски обилаује и са комбинацијама две или више категорија у један експонент — *синкретима*. Функционална реч, *мени*, на пример, синкрет је категорија броја, лица и падежа, а реч *њој*, поред ове три, има и категорију рода. Или, суфикс *-ите* (у *желите*, на пример) представља категорије лица, броја, а суфикс *-ела* (у *желела*, на пример), поред ове три, сигнализира и категорију рода. Граматичке категорије и њихови експоненти нису у једнозначном односу.

Мада су функционалне речи и афикси једини експоненти граматичких категорија, они нису једина граматичка обележја речи. Поред њих, јавља се и једно треће обележје — *ред речи*.

У српскохрватском, ред речи често одражава модификацију. На пример, реченице:

(7) а. *Лепо прегледах твоје имање.*

б. *Прегледах твоје лепо имање.*

имају по четири једнаке речи. Редослед ових речи, међутим, није једнак: у (7) а. реч *лепо* претходи речи *прегледах*, а у (7) б. иста реч се јавља на трећем и претпоследњем месту; иза ње је само реч *имање*. У (7) а. *лепо* модификује *прегледах*, у (7) б — *имање*.

До извесног степена, ред речи у српскохрватским реченицама одражава и предикацију. Тако, у комуникативно необележеним реченицама (на пример, у (2)) субјект претходи глаголу. Али, предглаголски положај није јединствено обележје субјекта; у:

(8) *Петар воли Марију,*

на пример, субјект је означен и тиме што је у номинативу (за разлику од предмета, који је у акузативу).³

Најчешће и редовно, ред речи је експонент комуникативне перспективе реченице. Без обзира на њихову граматичку функцију, познати реченични елементи се налазе у почетку реченице, а новоуведене долазе на крају: (види Томић, 1977). Упореди:

(9) а. *Купио сам оловку.*

б. *Оловку сам дао брату.*

Слагање

Нека граматичка обележја се јављају са самим уврштавањем те речи у реченицу, друга представљају одраз обележја других речи. У обележја првог типа, која називамо *индогеним*, спадају обележја за род и број код именица и обележја за време и вид код глагола. Најтипичнији представници обележја другог типа, које називамо *односним*, јесу обележја за род, број и падеж код придева и обележја за лице и број код глагола.

Односна граматичка обележја одређених речи могу одговарати (а) индогеним граматичким обележјима уграђеним у друге речи или (б) једноставно неким речима ван оних у којима ова обележја оперишу. Обележја типа (а) су односи *слагања* субјекта и његовог предиката и именице и њеног модификатора, док односи типа (б) представљају односе *управљања* именице од стране предлога или предмета од стране глагола.

³ У енглеском, ред речи има искључиву улогу у одређивању субјекта. У реченици:

а. *Mary kissed John.*

‘Мери је пољубила Џона’.

Mary је субјект само зато што претходи глаголу. Ако *Mary* и *John* промене места у реченици, *John* ће бити субјект а *Mary* предикат.

Граматичке класе

Граматичари свих времена признају постојање двеју граматичких класа: класе *именица* и класе *глагола*.

Прва класа је добила свој назив по томе што обухвата речи које именују лица и статичне предмете. Али овај назив као да појмовно није у складу са речима које упућују на појаве, идеје и процесе, као што су *акција*, *лепота* и *сугестија*. Међутим, кад се граматикализују, ове речи добијају граматичка обележја која су идентична са обележјима речи које именују лица и статичке предмете, и то чине преко сигнала који се не разликују од сигнала именица које именују. Формално, све речи које називамо именицама спадају у једну хомогену групу. Опаске да неким именицама овај назив не одговара последица су пометње критеријума чланства у једној класи са критеријумом именовања те класе. У суштини, постоји једна формална класа речи које имају једнака граматичка обележја и једна појмовна класа речи које имају нека обележја која оправдавају назив „именице“. Ове две класе се не преклапају, али с обзиром на то да је појмовна класа целосно или углавном укључена у формалну, даје им се исти назив. Назив не доприноси граматичком опису класе и укључивању речи у њу.

Глаголи се обично дефинишу као речи које изражавају радње и стања. Али радње и стања, у суштини, изражава и једна и друга класа речи — класа *придева*, коју многе граматике карактеришу као класу речи које означавају особине. С обзиром на то да је разлика између особина и стања много мања него разлика између радње и стања, неки граматичари су склони да глаголе и придеве сврстају у једну заједничку суперкласу, *вербалије*, коју супротстављају именицама. У српскохрватском језику, међутим, овако сврставање није могуће. Придеви, као и глаголи, учествују у процесу предикације, мада, док глаголи сами носе све граматичке сигнале, придеви „траже“ услуге помоћних глагола:

- (10) а. Он *болује*.
б. Он је *болестан*.

Али, с друге стране, придеви се слажу по роду, броју и падежу са именицом коју модификују:

- (11) *Посетила је свог болесног сина.*

По својим формалним својствима српскохрватски придеви се издавају и од именица и од глагола; стога их треба оставити у посебној класи и окарактерисати као класу која има и особине глагола и особине именица.

Поред именица, глагола и придева постоје још две „велике“ и четири „мање“ класе речи. „Велике“ класе су *заменице* и *при-*

лози. Док прве имају многе особине именица⁴ па се могу сматрати њиховом ко-класом, друге представљају посебну врсту модификатора који приписују особине глаголима и придевима, речима које са своје стране модификују именице. „Мале” класе речи су доскора обухватале само *предлоге* и *везнике*. Чланови ових класа су функционалне речи⁵; док предлози спецификују поједине односе између глагола и именице, везници повезују речи које припадају истим класама. У новије време, „малим” класама речи су прикључени и *детерминатори* и *помоћни глаголи*. Детерминатори обухватају оно што се доскора звало придевским заменицама (*мој у мој брат; овај у овај кревет; неки у неки човек*). У ствари, облици већине детерминатора се поклапају са облицима заменица, а њихове функције личе на функције придева. Али (а) заменице стоје уместо именица и врше основне функције у процесу предикације, док детерминатори увек придружују именице, а (б) придеви су необавезни чланови именичког израза који модификују именице и појављују се појединачно или у групама од по два или више члана, док детерминатори одређују домен именица и редовно стоје на почетку именичког израза. Упореди:

(12) а. Онај ме је ударио.

б. Онај дечко ме је ударио.

ц. Онај високи црномањаст дечко ме је ударио.

Примери (12) и многи други примери нас могу навести на закључак да су заменице настале брисањем лексичког дела именичког израза и преношењем свих граматичких особина на детерминатор. Овај закључак, у ствари, прихвата већина формалних аналитичара језика, мада код функционалиста постоји строго разграничење.

Помоћне глаголе су до недавно третирали као поткласу глагола, с обзиром на то да они, као и глаголи, носе сигнале за глаголско време — основно обележје глагола. Али, док „нормални” глаголи имају богату лексичку садржину, помоћни глаголи су празне функционалне речи које врше граматичке услуге глаголима и придевима (*био сам, срећан сам*).

На основу тога што глаголи и предикатски придеви дефинишу именице које у реченици имају функцију субјекта, а прилози дефинишу и придеве и глаголе и себе⁶, именице можемо

⁴ Имају сва њихова граматичка, мада не и лексичка обележја.

⁵ У функционалне речи спада и „велика” класа заменица.

⁶ С обзиром на то да прилози у суштини представљају трансформирани придеви (упореди *леп/лепо*), модификација придева од стране прилога може да се интерпретира као модификација придева другим придевима. Ову интерпретацију подржава и чињеница да прилози представљају рекурзивну класу; један прилог често може да се модификује другим:

а. Ово дете учи *необично марљиво*.

⁷ У формалном опису првенство субјекта се може занемарити и изграђивање реченице може отпочети од предиката.

сматрати основном класом речи. Али, опет, глаголи управљају многим именицама и одабирају све функције осим субјекта. Стога, адекватна синтактичка анализа језика не може прихватити апсолутан примат именице. У ствари, пошто субјекат одабере предикат и проузрокује у њему морфонолошке промене „слагања предиката са субјектом“, предикат постаје стожер реченице, који управља свим осталим номиналним актантима.⁷ Све релације на нивоу реченице су усмерене ка предикату; именица остаје само центар номиналног израза.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресјан, Ју. Д. (1974):
Лексическаја семантика, Москва.
- Белић, А. (1958):
О језичкој природи и језичком развоју, књига 1, Београд: Српска академија наука.
- Daneš, F. (1972):
»K struktuře slovesných významů«, *Jazykovědné štúdie XII*, Bratislava.
- Fillmore, Ch. (1968):
»Lexical Entries for Verbs«, *Foundations of Language* 4, pp. 373—393.
- Fillmore, Ch. (1970):
»The Grammar of Hitting and Breaking«, *Readings in English Transformational Grammar*, R. A. Jakobs and P. S. Rosenbaum eds., Boston: Ginn and Co., pp. 120—130.
- Fillmore, Ch. (1971):
»Verbs of Judging: An Exercise in Semantic Description«, *Studies in Linguistic Semantics*, Ch. Fillmore and D. T. Langendoen eds., Holt, Rinehart and Winston, pp. 273—289.
- Yespersen, O. (1922):
Language: Its Nature, Development and Origin, London: Allen and Unwin.
- Yespersen, O. (1929):
Philosophy of Grammar, London: Allen and Unwin.
- Lyons, J. (1968):
Introduction to Theoretical Linguistics, Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1977):
Semantics, Cambridge University Press.
- Милошевић, К. (1977):
„Један синтаксички модел српскохрватске просте реченице и његове реализације“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 7*, Београд: Међународни славистички центар (у штампи).
- Милошевић, К. (1978):
„Форма предиката и семантички тип реченице“, *Књижевни језик* 4, Сарајево, стр. 3—17.
- Palmer, R. (1971):
Grammar, Harmondsworth, England: Penguin.
- Tesnière, L. (1959):
Elements de syntaxe structurale, Paris: Klincksieck.
- Томић, О. М. (1975):
»On the Syntactic Categories in English and Macedonian«, *Годишен зборник на Филолошкиот факултет на Универзитетот во Скопје*, књига 1, стр. 73—94.
- Томић, О. М. (1977):
»Word Order and Definiteness«, *Proceedings of the XII Congress of Linguists*, W. Dressler and W. Meid eds., Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, pp. 720—723.

Томић, О. М. (1978):
„Размишљања о месту синтаксе у језичком опису”, *Књижевни језик* 4,
Сарајево, стр. 41—46.

Томић, О. М. (1980):
The Word, Универзитет „Кирил и Методиј”, Скопје.

ON THE GRAMMATICAL UNITS, FUNCTIONS, CATEGORIES AND CLASSES

Summary

The set of grammatical units includes the morpheme, the word, the phrase, the clause, the sentence and the paragraph. The word is the basic grammatical unit with autonomous meaning; it is a starting point for the definition of all other units.

When they become part of utterances, the words assume special functions. These functions basically reflect two kinds of relationships: modification and predication. While modification relates the modifiers to their heads, predication relates the predicator to the participants in the action or state, the basic one being the subject.

Along with the grammatical functions come the exponents of the grammatical categories of which, in Serbo-Croatian, there are ten: person, number, gender, case, tense, modality, aspect, status, voice and comparison. The exponents (affixes and/or function words) and categories are not in one to one relationship: one exponent can represent more than one category and more than one exponents can combine to express one single category.

Each word class has a specific set of exponents of specific grammatical categories. The number and choice of categories represented can be a criterion for the delimitation of the word class; the latter can be defined as a group of words formed on the basis of the presence or absence of given grammatical categories.

The set of word classes has been subdivided into two subsets: major word classes and minor word classes. The former include the nouns, the verbs, the adjectives, the pronouns and the adverbs. The latter, until recently, was restricted to the prepositions and conjunctions; now it also includes the determiners and the auxiliaries.

Since the verbs and predicate adjectives define the nouns that function as subjects while the adverbs define the verbs, the adjectives and themselves, the nouns could be set off as the basic word class. However, the verbs govern many nouns and select all the functions other than the subject. Therefore, an adequate language analysis cannot accept the absolute primacy of the noun. As a matter of fact, once the subject selects its predicate, the latter becomes the pivot of the sentence; all the relations at the level of the sentence are directed towards the predicate.